

Hodnoty a záujmy vo vedeckom poznaní: spory o autonómiu vedy.

Mariana Szapuová

Resume

The main topic of the paper is the problem of values and interests in science viewed in the context of feminist philosophy of science and feminist science criticism. It highlights some central topics in contemporary debates on the question of values in scientific inquiry, especially the topic of androcentism. The author also examines some important feminist arguments against the ideal of neutrality and autonomy of science.

Hoci otázky o podmienenosti vedy kultúrnymi a sociálnymi hodnotami, ale aj individuálnymi či skupinovými záujmami jej aktérov, poznávajúcich subjektov priťahovali pozornosť filozofov aj v dávnejších obdobiach vývinu európskej filozofie (spomeňme si na Baconovo učenie o idoloch, alebo na niektoré Nietzscheho názory o vedení), diskusie o historickom, kultúrnom, ale aj politickom kontexte vedy sa stali obzvlášť intenzívnymi v posledných dekádach 20. storočia. Problematika historickej a kultúrnej dimenzie vedy spolu s otázkou týkajúcou sa prítomnosti a vplyvu hodnôt vo vedeckom poznaní aj v súčasnosti vyvoláva mnohé polemiky a patrí medzi najfrekvencovanejšie témy filozofických diskusií. Tieto diskusie boli iniciované niektorými novšími pohľadmi na vedu, ktoré sa sformovali v rámci filozofie vedy, spomenúť treba predovšetkým Kuhnovu „revolučnú“ zmenu v chápaní vedeckého poznania a faktorov ovplyvňujúcich jeho vývoj, ako aj názory ďalších predstaviteľov historickej školy postpozitivismu; silné kritické podnety však vychádzali aj z iných zdrojov, hlavne z postmodernizmu. Teoretické iniciatívy, prekračujúce tradičné chápanie vedy a problematizujúce toto chápanie sa sformovali aj mimo filozofie, predovšetkým v sociológii vedy, v rámci širšie ponímanej kultúrnej kritiky, či v rámci novších sociálno-kultúrnych štúdií vedy; ide tu predovšetkým o také prístupy, ktoré sa zamerali hlavne na sociálny kontext a kultúrnu dimenziu vedenia, na problémy spojené so sociálnou a kultúrnou podmienenosťou vedy, jej ukotvenosťou v sieti sociálnych vzťahov a kultúrnych významov, ďalej na vzťah medzi vedením a mocou a ďalšie otázky.

Úvahy, polemiky až spory o vyššie načrtnuté otázky prebiehajú v súčasnosti na pozadí niekoľkých odlišení a protichodných epistemologických pozícií, napr. na pozadí sporu medzi internalizmom a externalizmom (v otázke faktorov ovplyvňujúcich vývin vedeckého poznania), medzi objektivizmom a subjektivismom (napr. v otázke o prípustnosti hodnôt v procesoch vedeckého poznania, úlohe a významu „subjektívnych“, osobnostných či kultúrnych charakteristík poznávajúceho aktéra), objektivizmom a relativizmom či - použijúc Rortyho termín - etnocentrizmom (v otázke nezávislosti či závislosti vedy od historického a kultúrneho kontextu, existencie či neexistencie univerzálne platných kritérií objektívneho, teda jedine správneho a platného poznania), ale aj na pozadí sporu medzi scientizmom a antiscientistickými pozíciami. Spoločným menovateľom uvedených rozlíšení a názorových stanovísk, ktoré sa sformovali na ich pozadí, je, ako sa nazdávam, istý spor medzi stanoviskom obhajujúcim autonómiu vedy a stanoviskom problematizujúcim, spochybňujúcim, resp. popierajúcim túto autonómiu. Téma o autonómii vedy, v spojení s tézou o autonómii ľudskej racionality, za ktorej produkt sa veda vo všeobecnosti považuje, patrí medzi najfundamentálnejšie tézy klasického, osvietenскими ideálmi a predpokladmi inšpirovaného chápania vedy, aké sa udomácnilo v európskej filozofickej tradícii. Konceptia vedy ako neutrálnej a autonómnej, od historických, kultúrnych, sociálnych a politických vplyvov nezávislej sféry ľudskeho ducha sa stala dôležitosťou súčasťou západnej kultúrnej tradície, širšie ponímaného obrazu sveta i sebaobrazu človeka. Je preto celkom pochopiteľné, že kritika, spochybňovanie či priame odmietnutie uvedenej tézy vyvolali, a vlastne dodnes vyvolávajú rozpaky či nesúhlas (nielen v rámci

filozofie, ale často aj zo strany vedcov), a neustále sú zdrojom ostrých názorových stretov, diskusií a polemík. Tieto diskusie prebiehajú po viacerých líniách a majú viaceré dimenzie – vo svojom príspevku chcem venovať pozornosť niektorým názorovým pozíciám, ktoré sa sformovali v rámci feministickej filozofie s cieľom priblížiť niektoré myšlienky a argumenty feministickej reflexie a kritiky vedy, ktorými, ako sa nazdávam, v nemalej miere obohatili súčasné polemiky o autonómii vedy.

Začiatky feministickej reflexie vedy, jej základov a metód, ale aj jednotlivých vedeckých teórií a výskumných programov možno datovať v druhej polovici 70-tych rokov 20. storočia; táto reflexia vo svojich počiatkoch často mala charakter kritických analýz niektorých konkrétnych špeciálnovedných teórií. Feministické analýzy boli zamerané na otázky týkajúce sa toho, či sú prítomné vo vedeckých teóriách a v procesoch vedeckého poznávania rodovo-špecifické záujmy a perspektívy, inými slovami, v akom zmysle slova sú niektoré teórie a výskumy poznačené súborom charakteristík, ktoré feministické teoreticky pomenovali a označili ako androcentrické a sexistické, a akým spôsobom tieto črty vedy ovplyvňujú nielen organizáciu vedeckej práce a procesy výskumu, ale aj výsledky vedeckého bádania a ich využívanie. Takto sa otázka androcentrizmu stala vo feministickej kritike teórie vedy jednou z centrálnych tém, pričom v rámci tejto teórie sa problém androcentrizmu konceptualizuje ako otázka prítomnosti hodnôt a záujmov. Androcentrismus sa totiž chápe ako taký spôsob vnímania a reprezentácie sveta, v ktorom sa uplatňuje mužský pohľad a ktorý odráža mužské, resp. maskulínne záujmy, postoje a hodnoty, pričom pod maskulínnymi záujmami a hodnotami sa chápu také, ktoré spoločnosť a kultúra považuje za prislúchajúce mužom. Androcentrismus vo vede sa prejavuje napr. v tom prípade, ak mužská skúsenosť sa chápe ako všeobecná ľudská norma a odlišná skúsenosť žien je ignorovaná alebo chápaná ako deviantná. Sexizmus v kontexte feministickej reflexie vedy sa chápe ako taký prvok vo vedeckých teóriách, ktorý predpokladá, tvrdí alebo implikuje menejcennosť a podriadenosť žien, legitimuje ich subordinované postavenie alebo legitimuje rodovo-špecifické predpisy sociálnych rolí (pozri [9], 190; [1], 70). Skôr než sa pokúsim bližšie osvetliť a rozvinúť tézu o androcentrizme vedy, stručne sa zmienim o feministickej kritike rozlíšenia kontextu objavu a kontextu zdôvodnenia t. j. rozlíšenia, ktoré v rámci „mainstreamovej“ filozofie vedy minulého storočia malo zabezpečiť konceptuálne uchopenie vedy ako sociálnymi a politickými záujmami či kultúrnymi hodnotami nezaťaženej racionálnej aktivity.

Netreba asi zvlášť zdôrazňovať, že spôsob filozofického uvažovania o vede v uplynulom storočí do veľkej miery ovplyvnili názory filozofov (i vedcov) patriacich k novopozitivistickému hnutiu. Jedným zo základných princípov tohoto typu uvažovania o vede a jej metóde, ale aj o cieľoch a kompetenciách filozofie vedy je princíp striktného odlíšenia kontextu objavu a kontextu zdôvodnenia, sformulovaný H. Reichenbachom. Podľa tohoto princípu iba kontext zdôvodnenia, to znamená procedúry a spôsoby zdôvodnenia a testovania hypotéz podliehajú racionálnej rekonštrukcii, ony vyznačujú sféru vedeckosti a tvoria oblasť filozofického záujmu. Uplatnenie tohoto princípu v reflexii vedy viedlo akoby per definitionem k vylúčeniu sociálnych, kultúrnych či individuálnych podmienok vedeckej tvorby zo sféry pozornosti a otázky o prítomnosti či vplyve hodnôt a záujmov vo sfére vedy sa vo svetle tejto dištinkcie stali nielen filozoficky irelevantnými, ale priam nelegitímnymi. Je preto pochopiteľné, že feministické filozofky, ktoré identifikovali prítomnosť (androcentrických) hodnôt a záujmov nielen v jednotlivých konkrétnych výskumných programoch a vedeckých teóriách, ale aj v samotných ideáloch vedeckého poznania, akými sú ideály objektivity a racionality, a tiež neutrality a autonómie vedy (pozri bližšie [3]), sa stavali k tomuto rozlíšeniu nanajvýš kriticky. Viaceré autorky upozornili na dôsledky vylúčenia psychologických, ale hlavne sociálnych a kultúrnych faktorov – ku ktorým nepochybne patrí i rod – z filozofickej reflexie vedeckého poznania, na to, že uplatnenie princípu rozlíšenia kontextu objavu a kontextu zdôvodnenia zastiera a zneviditeľňuje vplyv rodových vzťahov v oblasti vedy. Okrem toho dôvodili, že dichotómia medzi kontextom objavu a kontextom zdôvodnenia nezodpovedá reálnej praxi vedeckého skúmania a je v istom zmysle

falošná, pretože sociálne a kultúrne vplyvy, hodnoty, záujmy i politické presvedčenia vstupujú do procesov tvorby viacerými cestami a prenikajú aj kontextom zdôvodnenia. Ak teda táto dichotómia mala byť nápomocná argumentácii o autonómnosti vedeckého poznania, o jeho nezaťažnosti či neovplyvnenosti kultúrnym a spoločenským kontextom, uznávanými hodnotami či pseudohodnotami, individuálnymi a skupinovými záujmami, ale aj predsudkami a stereotypmi, tak sa ukazuje, že je neúčinná, pretože ani kontext zdôvodnenia nie je odolný voči uvedeným vplyvom. Ukazuje sa totiž, a to nielen vo svetle feministickej reflexie vedy, že názor o existencii „čistých“, teóriou nezaťažených faktov je vlastne mýtom, podobne ako aj presvedčenie o akejsi „čistej“ empirickej evidencii, potvrdzujúcej nejaký hypotézu. Navyše testovanie vedeckých hypotéz sa deje vždy na pozadí istých, nielen teoretických, ale aj kultúrne podmienených predpokladov o tom, „ako sa veci majú“. V tejto súvislosti možno pripomenúť aj názor známeho evolučného biológa a paleontológa Stephena J. Goulda, ktorý na adresu evolučnej teórie uviedol, že „je zaťažená celým súborom koncepcií a významov, ktoré skôr reprezentujú pretrvávajúce západné sociálne predsudky a psychologické nádeje, než by vysvetľovali prírodné súvislosti. Takejto »batožine« sa ťažko možno vyhnúť v akejkoľvek oblasti vedy úzko spojenej s ľudskými záujmami...“ ([5], 76). V kultúrou sformovaných predpokladoch a presvedčeniach napr. o usporiadaní, o „poriadku“ prírodného alebo sociálneho sveta sú obsiahnuté mnohé rodovo špecifické záujmy a predpoklady (napr. o „prirodzenosti“, nevyhnutnosti a nezmeniteľnosti existujúcich rodových vzťahov alebo o „prirodzenosti“ prevládajúcej rodovej deľby práce), ktoré potom intervenujú v celom procese vedeckého poznania a nechávajú svoje stopy na jeho výsledkoch. Feministická kritika vedy tiež poukázala na spôsoby, akými sociálne a kultúrne faktory, ale i tzv. každodenné vedomie, bežné presvedčenia a stereotypy vstupujúce do procesov vedeckého bádania, ovplyvňujú ich výsledky. Prítomnosť androcentrických hodnôt a záujmov bola v rámci feministickej kritiky vedy spočiatku preukázaná predovšetkým v niektorých teoretických koncepciách vied o živej prírode, osobitne v tých, v ktorých predmetom výskumu boli odlišnosti medzi pohlaviami, či už v živočíšnej ríši alebo medzi ľuďmi. V tejto súvislosti možno spomenúť napr. zaujímavú štúdiu bioložky Ruth Bleier o niektorých výskumoch pohlavných odlišností, v ktorej ukazuje, že vo viacerých disciplínach, od endokrinológie, cez neurológiu a psychológiu až po primatológiu, výskumníci často vyvinuli až enormné úsilie, aby dokázali existenciu biologicky determinovaných rozdielov medzi pohlaviami napr. v oblasti kognitívnych schopností či behaviorálnych charakteristík, ktoré by následne vysvetľovali, zdôvodnili a legitimizovali v spoločnosti existujúce formy rodovej hierarchie a asymetrie ([2], 147 – 163). Podobne dôvodí aj ďalšia bioložka Ruth Hubbard vo svojej práci o ľudskej evolúcii, ktorá podľa jej názoru bola ponímaná ako mužský vývoj ([7], 45 – 71); táto autorka odkrýva mnohé androcentrické predpojatosti prítomné tak v klasickej Darwinovej evolučnej teórii, osobitne v jeho hodnotení významu a podielu samcov/mužov na ľudskej evolúcii, ako aj v niektorých súčasných sociobiologických koncepciách. Zdôrazňuje, že vedecké teórie nie sú imúnne voči spoločenským a kultúrnym vplyvom a hodnotám, a presvedčivo dokumentuje prítomnosť všeobecne rozšírených a prijímaných presvedčení viktoriánskej morálky (napr. o mužskej aktivite a ženskej pasivite) v Darwinových textoch hlavne o princípoch sexuálneho výberu. Ako zdôrazňuje, samotné upriamanie pozornosti na pohlavné odlišnosti je náznakom androcentrického výskumného projektu. Takéto a podobne zamerané kritiky, ktorými sa viaceré vedkyne (bioložky, antropoložky, psycholožky, socioložky) obracali k vlastným disciplinám a preukázali, že sú v nich prítomné viaceré rodovo-špecifické záujmy a hodnoty, ako aj mnohé predsudky voči ženám, viedli zároveň aj k presvedčeniu, že vedecké poznanie, metóda vedy ako aj obsah vedeckých teórií nepredstavujú realizáciu čistého, nezainteresovaného rozumu, ale sú ovplyvnené mnohými kultúrnymi, spoločenskými a politickými faktormi a hodnotami, rodovo-špecifické hodnoty a záujmy nevynímajúc. Dôležité je pritom podčiarknuť, že prejavy androcentrizu vo vede, prípadne otvorené sexistické teórie, nemožno považovať za akési zanedbateľné a neškodné, ľahko korigovateľné „chybičky krásy“, ale tieto majú závažné

politické a praktické dôsledky. Často totiž slúžia ideologickým a politickým cieľom, hlavne na vysvetľovanie, obhajovanie a zdôvodnenie v súčasnosti prevládajúceho usporiadania vzťahov medzi rodmi, inými slovami, slúžia na legitimizáciu patriarchálneho poriadku.

Prvky androcentrizmu sú istými dôsledkami takýchto vplyvov a vstupujú do procesov vedeckého bádania viacerými cestami. Často sa prejavujú už vo výbere a formulácii problémov, ktoré sa stanú predmetom vedeckého skúmania, ovplyvňujú názory na to, aký problém je vôbec hodný toho, aby sa stal predmetom pozornosti. Ako príklad možno uviesť fenomén násilia páchaného na ženách, ktorý v našich podmienkach donedávna nebol považovaný za problém vyžadujúci (napr. sociologický a psychologický) výskum, až pod vplyvom niekoľkých feministických iniciatív sa tomuto problému začala venovať (aj bádateľská) pozornosť. Tiež možno spomenúť niektoré výskumy biologického základu inteligencie zamerané na zisťovanie a dokazovanie toho, že muži disponujú vyššou inteligenciou než ženy – na adresu takýchto výskumov Alessandra Tanesini poznamenáva, že „otázka, ktorú táto oblasť biológie sa pokúša zodpovedať, je mysliteľná iba v spoločnosti, v ktorej muži sa považujú za inteligentnejších než ženy....o týchto otázkach by sa ani nemohlo snívať v takej kultúre, v ktorej „inteligencia“ je chápaná ako termín zastrešujúci mnohé schopnosti, ktorými jedinci disponujú v rozličnej miere“ ([10], 67). V podobnom duchu komentuje množstvo vedeckého úsilia, vynaloženého na nájdenie dôležitých či podstatných pohlavných diferencií v niektorých biologických disciplínach aj známa americká filozofka Sandra Harding: „tu ide o to, že ak sa opýtame, ktoré rodovo špecifické ľudské bytosti mali z historického hľadiska záujem – vskutku, boli tým posadnuté – aby odlišili samých seba od príslušníkov druhého rodu, odpoveď znie: muži. Podobne, sú to muži, ktorí mali záujem nájsť kontinuitu medzi mužmi a samcami iných biologických druhov a medzi ženami a samičkami iných druhov (napr. vo výskumoch ľudskej evolúcie, sociobiológie, etológie). Preto je správne predpokladať, že táto selektívna zameranosť na údajnú pohlavnú rovnakosť naprieč druhov a pohlavnú odlišnosť v rámci druhov je nielen pochybná, ale je aj jasným dôsledkom androcentrizmu“ ([6], 100).

Prítomnosť mužských záujmov sa niekedy prejavuje aj v metodológii niektorých výskumných programov – napr. je známe, že viaceré výskumy, ktoré hľadali vysvetlenie niektorých aspektov ľudskej skúsenosti, študovali iba skúsenosti a aktivity mužov, pričom svoje výsledky zovšeobecnil, vyhlasovali ich za univerzálne platné, teda platné pre aj pre ženy. Takéto prípady možno nájsť vo viacerých sociálnych vedách, napr. v sociológii či v psychológii, spomeniem len azda najznámejší a v rámci feministickej teórie najviac diskutovaný prípad z oblasti vývojovej psychológie. Ide o teóriu morálneho vývinu Lawrence Kohlberga, presnejšie o jeho koncepciu štádiálneho vývinu morálnej zrelosti. Kohlberg svoju teóriu sformuloval na základe empirického výskumu, pričom výskumné vzorky tvorili výlučne chlapci. Svoje zistenia však zovšeobecnil a povýšil na všeobecne ľudskú, univerzálnu normu (bližšie pozri [8]). Ako na to poukázala C. Gilliganová, azda najznámejšia Kohlbergova kritička, táto koncepcia jasne ukazuje, že psychológia chápe mužské správanie ako všeobecnú normu a ženské správanie vysvetľuje ako odchýlku od tejto normy ([4], 42). Androcentrické predpojatosti môžu ovplyvniť aj procesy potvrdzovania hypotéz, môže sa stať, že výskumníci nechajú bez povšimnutia niektoré relevantné údaje, ako sa stalo napr. v biomedicínskom výskume zameranom na účinky aspirínu pri prevencii infarktu, do ktorého ženy neboli zahrnuté (pozri [10], 67).

Feministická reflexia a kritika vedy sa, samozrejme, nezastavila pri kritickej analýze konkrétnych výskumných teórií, ale vyvievali z nej aj všeobecnejšie, filozoficky a epistemologicky ladené otázky o tom, či je ideál autonómnosti vedy dosiahnuteľný, udržateľný a či je vôbec želiteľný. Bolo by však chybou domnievať sa, že vyššie načrtnuté, ako aj ďalšie, v podobnom duchu vedené kritické analýzy, inšpirované feministickými teoretickými i politickými východiskami, vedú k úplnému a absolútnemu odmietaniu vedy ako spôsobu a prostriedku poznávania prírodného a sociálneho sveta. Ich autorky sa skôr snažia odhaliť a odstrániť isté nedostatky a jednostrannosti, vyskytujúce sa v súčasnom vedeckom poznaní. Poznanie, ktoré v počiatkoch feministickej reflexie vedy vystupovalo skôr ako nejaký „vedľajší produkt“ kritiky

niektorých všeobecne uznávaných vedeckých teórií, sa postupne s rozvojom feministickej epistemológie a teórie vedy stalo jedným z najvýznamnejších záverov takto orientovaného bádania – ide o poznanie, že ideál autonómie vedy je ideálom nielen nedosiahnuteľným, ale aj falošným, že veda, podobne ako aj ďalšie formy ľudskej duchovnej aktivity, je votkaná do siete sociálnych, kultúrnych i politických významov. Vo svetle feministickej kritiky vedy sa ukazuje, že historické a kultúrne, ale aj sociálne a politické faktory, to znamená aj hodnoty a záujmy, vstupujú do procesov tvorby vedeckého poznania a prenikajú celkom vedy.

Literatúra:

- [1] Anderson, E.: *Feminist Epistemology: An Interpretation and a Defense*. Hypatia. Vol.10. No.3.,1995.
- [2] Bleier, R.: *Sex Differences Research: Science or Belief?* In: Bleier, R.(ed.): *Feminist Approaches to Science*. Teachers College, Columbia University, 1991.
- [3] Farkašová, E.: *Situovanosť vedeckého poznania verzus jeho objektivita*. Filozofia, ročník 57, 2002, č.6.
- [4] Gilligan, C.: *Jiným hlasem. O rozdielne psychologii žen a mužů*. Portál, Praha 2001.
- [5] Gould, S. J.: *Tri aspekty evolúcie*. In: Brockman, J., Matsonová, K. (ed.): *Ako sa veci majú*. Archa, Bratislava 1996.
- [6] Harding, S.: *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press, Ithaca and London 1986.
- [7] Hubbard, R.: *Have Only Men Evolved?* In: Harding, S., Hintikka, M.(eds.): *Discovering Reality. Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1983.
- [8] Kohlberg L., Levine, Ch., Hewer, A.: *Moral stages: A Current Formulation and a Responses to Critics*. Karger, Basel, 1983.
- [9] Nelson, L. H.: *Who Knows. From Quine to a Feminist Empiricism*. Temple University Press, Philadelphia 1990.
- [10] Tanesini, A.: *An Introduction to Feminist Epistemologies*. Blackwell Publishers Inc., 1999. Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/0015/03.